

«ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ»

П.І. ЛАВРІВА

Петро Іванович Лаврів – невтомний дослідник історії Південно-Східної України. Доля закинула його сюди після багатьох поневірянь, на які не скупилася доба сталінської і післясталінської сваволі. Та саме тут він зміг після вимушених мандрів опосістися, закорінитися і, полюбивши цей дивовижний, сонячно-щедрий український край, відігрівся душею та взявся до нової роботи. А людина він навдивовижу працьовита, доскіплива, заповзята. Добре знає історію України, знаходить доступ до рідкісної літератури та архівних матеріалів. Протягом останніх років опублікував чимало статей з історії України, зокрема Південно-Східної, виступив на наукових конференціях.

«Історія Південно-Східної України», що пропонується читачам, – плід багаторічної скрупульозної праці. Такої книжки, що поєднувала б якості наукового дослідження і популярного нарису, про Південно-Східну Україну ще не було. Відомі, авторитетні історики у своїх відгуках на рукопис відзначили фахову компетентність автора, безсумнівність рясного фактичного матеріалу, визнали заслугу П.І. Лавріва у ґрунтовному дослідженні маловивченої теми. Я ж хочу лише додати, що книжку буде цікаво прочитати кожному, і не лише південно-східному українцеві чи членові іншої національності; вона допомагатиме розвіювати стереотипи і міфи, що багатьом замінили знання справжньої історії Південно-Східної України. А пізнання історичної правди завжди сприяє розважнішому ставленню до сучасних проблем, взаєморозумінню і взаємоповазі народів.

Побажаємо книзі незабарної і щасливої дороги в люди, а авторові – нових зусиль і здобутків на ниві краєзнавства та українознавства.

Іван ДЗЮБА

«ІСТОРІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ»

П.І. ЛАВРІВА

Петро Іванович Лаврів – невтомний дослідник історії Південно-Східної України. Доля закинула його сюди після багатьох поневірянь, на які не скупилася доба сталінської і післясталінської сваволі. Та саме тут він зміг після вимушених мандрів опосістися, закорінитися і, полюбивши цей дивовижний, сонячно-щедрий український край, відігрівся душею та взявся до нової роботи. А людина він навдивовижу працьовита, доскіплива, заповзята. Добре знає історію України, знаходить доступ до рідкісної літератури та архівних матеріалів. Протягом останніх років опублікував чимало статей з історії України, зокрема Південно-Східної, виступив на наукових конференціях.

«Історія Південно-Східної України», що пропонується читачам, – плід багаторічної скрупульозної праці. Такої книжки, що поєднувала б якості наукового дослідження і популярного нарису, про Південно-Східну Україну ще не було. Відомі, авторитетні історики у своїх відгуках на рукопис відзначили фахову компетентність автора, безсумнівність рясного фактичного матеріалу, визнали заслугу П.І. Лавріва у ґрунтовному дослідженні маловивченої теми. Я ж хочу лише додати, що книжку буде цікаво прочитати кожному, і не лише південно-східному українцеві чи членові іншої національності; вона допомагатиме розвіювати стереотипи і міфи, що багатьом замінили знання справжньої історії Південно-Східної України. А пізнання історичної правди завжди сприяє розважнішому ставленню до сучасних проблем, взаєморозумінню і взаємоповазі народів.

Побажаємо книзі незабарної і щасливої дороги в люди, а авторові – нових зусиль і здобутків на ниві краєзнавства та українознавства.

Іван ДЗЮБА

ВСТУП

*Донеччино моя! Твоїх вітрів дихання
я відчуваю знов, як в ті далекі дні,
коли квітки в росі солодкого світання,
над голубим Дніпром всміхалися мені.
Немов душею н'ю твого труда весну я
у радості степів, у гомоні дібров,
і музику гудків твоїх я знову чую,
Донеччино моя, життя мого любов.*

Так у 1956 р. писав про свій рідний край син Донецьких степів Володимир Сосюра. Як усі діячі української культури, що виростили в країні териконів і широких пшеничних ланів, Сосюра не мислив свого краю відділенням од «матері городів руських» Києва. Якби він жив у наші часи національного відродження, він напевно відстоював би права рідної української мови й культури.

У широкому смислі слова Сосюра називав Донеччиною Донецьку й Луганську області, розташовані в межах Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської і Донецької північно-степової провінцій. З північного заходу на південний схід через обидві області, захоплюючи частково Харківську й Ростовську, на 370 км простягається Донецький кряж, гірська гряда Донецької височини. Його найвища гора Могила-Мечетна піднімається на 367 м над рівнем моря. На південному заході Донецька височина переходить у Приазовську височину з окремими підвищеннями, такими, як Могила-Гончариха або Савур-Могила, видними здалека на багато кілометрів. Далі на південь Приазовська височина змінюється вузькою смугою низовини, яка обривається до Азовського моря. Клімат Донецької землі континентальний і характеризується жарким і посушливим літом та сильними східними й південно-східними вітрами. Зима холодна й малосніжна. Позбавлений снігового покриву, ґрунт промерзає доволі глибоко. Зимові відлиги, весняні заморозки, часті тумани, пилові бурі гальмують розвиток сільського господарства.

Головне підземне багатство краю – коксівне довгополумене, газове кам'яне вугілля (шкода, що внаслідок хижацької експлуатації воно вичерпується!). Наземне багатство – чорнозем (у Донецькій області – 72% площі, на Луганщині – 81%). Природна рослинність збереглася лише в Хомутівському степу, на Кам'яних могилах у Стрільцівському степу та в інших за-

ВСТУП

*Донеччино моя! Твоїх вітрів дихання
я відчуваю знов, як в ті далекі дні,
коли квітки в росі солодкого світання,
над голубим Дніпром всміхалися мені.
Немов душею н'ю твого труда весну я
у радості степів, у гомоні дібров,
і музику гудків твоїх я знову чую,
Донеччино моя, життя мого любов.*

Так у 1956 р. писав про свій рідний край син Донецьких степів Володимир Сосюра. Як усі діячі української культури, що виростили в країні териконів і широких пшеничних ланів, Сосюра не мислив свого краю відділенням од «матері городів руських» Києва. Якби він жив у наші часи національного відродження, він напевно відстоював би права рідної української мови й культури.

У широкому смислі слова Сосюра називав Донеччиною Донецьку й Луганську області, розташовані в межах Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської і Донецької північно-степової провінцій. З північного заходу на південний схід через обидві області, захоплюючи частково Харківську й Ростовську, на 370 км простягається Донецький кряж, гірська гряда Донецької височини. Його найвища гора Могила-Мечетна піднімається на 367 м над рівнем моря. На південному заході Донецька височина переходить у Приазовську височину з окремими підвищеннями, такими, як Могила-Гончариха або Савур-Могила, видними здалека на багато кілометрів. Далі на південь Приазовська височина змінюється вузькою смугою низовини, яка обривається до Азовського моря. Клімат Донецької землі континентальний і характеризується жарким і посушливим літом та сильними східними й південно-східними вітрами. Зима холодна й малосніжна. Позбавлений снігового покриву, ґрунт промерзає доволі глибоко. Зимові відлиги, весняні заморозки, часті тумани, пилові бурі гальмують розвиток сільського господарства.

Головне підземне багатство краю – коксівне довгополумене, газове кам'яне вугілля (шкода, що внаслідок хижацької експлуатації воно вичерпується!). Наземне багатство – чорнозем (у Донецькій області – 72% площі, на Луганщині – 81%). Природна рослинність збереглася лише в Хомутівському степу, на Кам'яних могилах у Стрільцівському степу та в інших за-

повідниках. Ліси й діброви залишилися вздовж Сіверського Дінця та були штучно вирощені на площі 2518 га біля с. Велико-го Анадоля в Донецькій області [22, 224–229, 355–364; 21; 160, (т. 4), 296–297, (т. 8), 276–279].

Донецький вугільний басейн – найгустіше заселений район України. 93% людності власне Донбасу живе в містах. Урбанізація обох областей – Донецької і Луганської швидкими темпами прогресувала в радянський період [191, 734]:

Роки	Все населення		Міське населення		Сільське населення	
	тис.	на км ²	тис.	%	тис.	%
1926	2960	56	980	33	1980	67
1979	7950	150	6956	88	992	13
1989	8168	154	7284	89	884	11

Етнічний склад населення в середньому по обидвох областях становить (у %):

Національність	За даними переписів населення в роках			
	1926	1959	1979	1989
Українці	64,1	56,4	51,6	51,1
Росіяни	26,1	38,1	43,4	44,0
Греки	3,4	1,4	1,1	1,0
Євреї	1,7	0,9	0,4	0,4
Білоруси	0,5	1,2	1,4	1,3
Німці	2,2	–	–	–
Інші	2,0	2,0	2,1	2,2

У розрізі міст і сіл:

Національність	1926		1959		1979	
	міста	села	міста	села	міста	села
Українці	40,2	75,6	42,5	76,4	50,3	73,7
Росіяни	47,9	15,5	40,0	18,4	44,3	24,4
Інші	11,9	8,9	15,6	5,5	5,4	1,9

Перше, що впадає в очі, – процес російщення. Цього не може заперечити жоден апологет «розквіту української мови й культури в умовах ленінської співдружності націй на Україні». «Разве Донбасс – Украина?» – питають російськомовні обивателі-неросіяни. «Это была половецкая степь. Дикое поле» – твердять випускники середніх шкіл. «От татар отобрал наши

повідниках. Ліси й діброви залишилися вздовж Сіверського Дінця та були штучно вирощені на площі 2518 га біля с. Велико-го Анадоля в Донецькій області [22, 224–229, 355–364; 21; 160, (т. 4), 296–297, (т. 8), 276–279].

Донецький вугільний басейн – найгустіше заселений район України. 93% людності власне Донбасу живе в містах. Урбанізація обох областей – Донецької і Луганської швидкими темпами прогресувала в радянський період [191, 734]:

Роки	Все населення		Міське населення		Сільське населення	
	тис.	на км ²	тис.	%	тис.	%
1926	2960	56	980	33	1980	67
1979	7950	150	6956	88	992	13
1989	8168	154	7284	89	884	11

Етнічний склад населення в середньому по обидвох областях становить (у %):

Національність	За даними переписів населення в роках			
	1926	1959	1979	1989
Українці	64,1	56,4	51,6	51,1
Росіяни	26,1	38,1	43,4	44,0
Греки	3,4	1,4	1,1	1,0
Євреї	1,7	0,9	0,4	0,4
Білоруси	0,5	1,2	1,4	1,3
Німці	2,2	–	–	–
Інші	2,0	2,0	2,1	2,2

У розрізі міст і сіл:

Національність	1926		1959		1979	
	міста	села	міста	села	міста	села
Українці	40,2	75,6	42,5	76,4	50,3	73,7
Росіяни	47,9	15,5	40,0	18,4	44,3	24,4
Інші	11,9	8,9	15,6	5,5	5,4	1,9

Перше, що впадає в очі, – процес російщення. Цього не може заперечити жоден апологет «розквіту української мови й культури в умовах ленінської співдружності націй на Україні». «Разве Донбасс – Украина?» – питають російськомовні обивателі-неросіяни. «Это была половецкая степь. Дикое поле» – твердять випускники середніх шкіл. «От татар отобрал наши

приазовские степи светлейший князь Потемкин» – заявляють працівники науково-технічних інститутів. Дехто пропагує ідеї антиукраїнської «Донецко-Криворожської республіки», яку вже проголошували комуністи в 1918 р. Щоби заперечити твердження українофобів, заглибимося в минувшину колишнього «Дикого поля» на Лівобережній Україні.

ПЕРВІСНЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКИХ СТЕПІВ

Між долішніми течіями Дніпра й Сіверського Дінця люди жили дуже давно. Крем'яні знаряддя праці знайдено в палеолітичній (давньокам'яній) стоянці (300–140 тис. літ тому¹) біля села Зелений Гаї у Тельманівському районі Донецької області [48, 28.V]. Молодшим, бо з кінця раннього палеоліту (понад 120 тис. років тому), виявилось крем'яне зубило, що лежало в землі на березі річки Кринки поблизу міста Амвросіївки Донецької області [60, (т.1, кн. 1), 71]. В ті часи люди жили теж і над середньою та долішньою течіями Сіверського Дінця [180, 7]. В межах Луганська знайдено кам'яні знаряддя мустьєрської епохи (100–40 тис. років тому). З того самого середньопалеолітичного віку походять заготовки для гостроконечників, які служили для виготовлення металічних дротиків. Велику кількість кам'яних відщеп од породи, званіх нуклеусами або ядрищами, відкрито в товщі терасоподібного берегового виступу поблизу села Антонівки Мар'їнського району Донецької області. В басейнах річок Вовчої та Сухих Ялів, на захід від сучасного Донецька, археологи викопали розщеплені кремені й готові скребла для очистки шкур та інші знаряддя [60 (т. 1, кн. 1), 28–29].

Такі ж виробни середнього періоду давньокам'яного віку зібрано в пізньопалеолітичних майстернях над річкою Кринкою біля сіл Новоклінівка, Білоярівка й Успенка Амвросіївського району Донецької області [5, 32]. Поблизу міста Амвросіївки в пізньопалеолітичному поселенні виявлено залишки кісток понад тисячі зубрів та різні кістяні металеві знаряддя [55, 32]. В стоянках над притоками Вовчої, над Сухими Ялами коло с. Антонівки і над річкою Осикою біля с. Олександрівки Мар'їнського району Донецької області археологи знайшли одно- й двобічні (зустрічаються рідше) дисковидні ядрища, виготовлені з місцевого кременю [5, 32–33].

Під час пізньодавньокам'яного віку (40–10 тис. років тому), що збігався з заключною порою льодовикової доби, су-

приазовские степи светлейший князь Потемкин» – заявляють працівники науково-технічних інститутів. Дехто пропагує ідеї антиукраїнської «Донецко-Криворожської республіки», яку вже проголошували комуністи в 1918 р. Щоби заперечити твердження українофобів, заглибимося в минувшину колишнього «Дикого поля» на Лівобережній Україні.

ПЕРВІСНЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКИХ СТЕПІВ

Між долішніми течіями Дніпра й Сіверського Дінця люди жили дуже давно. Крем'яні знаряддя праці знайдено в палеолітичній (давньокам'яній) стоянці (300–140 тис. літ тому¹) біля села Зелений Гаї у Тельманівському районі Донецької області [48, 28.V]. Молодшим, бо з кінця раннього палеоліту (понад 120 тис. років тому), виявилось крем'яне зубило, що лежало в землі на березі річки Кринки поблизу міста Амвросіївки Донецької області [60, (т.1, кн. 1), 71]. В ті часи люди жили теж і над середньою та долішньою течіями Сіверського Дінця [180, 7]. В межах Луганська знайдено кам'яні знаряддя мустьєрської епохи (100–40 тис. років тому). З того самого середньопалеолітичного віку походять заготовки для гостроконечників, які служили для виготовлення металічних дротиків. Велику кількість кам'яних відщеп од породи, званіх нуклеусами або ядрищами, відкрито в товщі терасоподібного берегового виступу поблизу села Антонівки Мар'їнського району Донецької області. В басейнах річок Вовчої та Сухих Ялів, на захід від сучасного Донецька, археологи викопали розщеплені кремені й готові скребла для очистки шкур та інші знаряддя [60 (т. 1, кн. 1), 28–29].

Такі ж виробни середнього періоду давньокам'яного віку зібрано в пізньопалеолітичних майстернях над річкою Кринкою біля сіл Новоклінівка, Білоярівка й Успенка Амвросіївського району Донецької області [5, 32]. Поблизу міста Амвросіївки в пізньопалеолітичному поселенні виявлено залишки кісток понад тисячі зубрів та різні кістяні металеві знаряддя [55, 32]. В стоянках над притоками Вовчої, над Сухими Ялами коло с. Антонівки і над річкою Осикою біля с. Олександрівки Мар'їнського району Донецької області археологи знайшли одно- й двобічні (зустрічаються рідше) дисковидні ядрища, виготовлені з місцевого кременю [5, 32–33].

Під час пізньодавньокам'яного віку (40–10 тис. років тому), що збігався з заключною порою льодовикової доби, су-

ворий клімат, досить сухий у зимку, сприяв розширенню лісотундри в північних районах України та появи сухих трав'янистих степів у південних [5, 41]. Причорноморські й приазовські степи перетворилися на холодні рівнини з горбками. В цю тундру з півночі примандрували песці й дрібні гризуни-лемінги. Поруч із зайшлими північними оленями в цих степах паслися тубільні дикі коні, осли, зубри, сайгаки [60 (т. 1, кн. 1), 30–31].

У суворих умовах життя люди потребували більше м'яса, жиру й шкур і вдосконалювали мисливські знаряддя. З тієї доби (30–14 тис. літ тому) походять поселення поблизу Сіверського Дінця біля сіл Богородичне, Пришиба й Тетянівка (коло Слов'яногірська), стоянка мисливців на зубрів біля Амвросіївки, поселення під селом Дронівкою Артемівського району Донецької області [58, 9]. З-під села Весела гора (до 1912 – Лікарське) Слов'яносербського району Луганської області походять знахідки пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому) [59, 12].

З мезолітичної (середньокам'яної²) епохи на Донеччині вивчено багаті знахідки в нанесених піщаних горбах (дюнах): стоянку біля хутора Рогачик на Луганщині; в урочищі Минівський Яр поблизу Слов'яногірська й у долині безіменної річки, що впадає в більшу річку Осику біля с. Олександрівки. В культурному шарі Минівського Яру знайдено декілька траншеєвидних сокир [5, 72–73].

У другій половині VI тис. до Хр. неолітичні³ племена в Україні не лише полювали на звірів, ловили рибу й збирали ягоди, але й орали землю та годували худобу. Долина Сіверського Дінця, так само як Наддесення та Волинь, була тоді найгустіше заселеним районом України. Вздовж Сіверського Дінця знайдено 25 неолітичних пам'яток з V–III тис. до Хр. [60, (т. 1, кн. 1), 50–53; 58, 9]. Сліди з доби неоліту виявлено коло північної межі Тельманівського району Донецької області на березі р. Кальміус [48, 28.V]. Ці неолітичні знахідки мають багато спільного з одночасними пам'ятками, відомими на території Полтавської, Чернігівської, Київської, Черкаської та Запорізької областей і на Волині. Їхня подібність дозволяє об'єднати всі неолітичні пам'ятки, знайдені на Україні, в одну Дніпро-Донецьку культуру з характерною гребінчато-накольчатогою керамікою [180, 69]. Носії Донецького варіанту Дніпро-Донецької культури, яка, на думку деяких археологів, остаточно оформилася в перехідному періоді від неоліту до бронзового віку чи інакше в мідному віці IV–III тис. до Хр.; залишили Маріупольський могильник, який був розташований на території сучасного заводу Азовсталь. Там у 1930 р. роз-

ворий клімат, досить сухий у зимку, сприяв розширенню лісотундри в північних районах України та появи сухих трав'янистих степів у південних [5, 41]. Причорноморські й приазовські степи перетворилися на холодні рівнини з горбками. В цю тундру з півночі примандрували песці й дрібні гризуни-лемінги. Поруч із зайшлими північними оленями в цих степах паслися тубільні дикі коні, осли, зубри, сайгаки [60 (т. 1, кн. 1), 30–31].

У суворих умовах життя люди потребували більше м'яса, жиру й шкур і вдосконалювали мисливські знаряддя. З тієї доби (30–14 тис. літ тому) походять поселення поблизу Сіверського Дінця біля сіл Богородичне, Пришиба й Тетянівка (коло Слов'яногірська), стоянка мисливців на зубрів біля Амвросіївки, поселення під селом Дронівкою Артемівського району Донецької області [58, 9]. З-під села Весела гора (до 1912 – Лікарське) Слов'яносербського району Луганської області походять знахідки пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому) [59, 12].

З мезолітичної (середньокам'яної²) епохи на Донеччині вивчено багаті знахідки в нанесених піщаних горбах (дюнах): стоянку біля хутора Рогачик на Луганщині; в урочищі Минівський Яр поблизу Слов'яногірська й у долині безіменної річки, що впадає в більшу річку Осику біля с. Олександрівки. В культурному шарі Минівського Яру знайдено декілька траншеєвидних сокир [5, 72–73].

У другій половині VI тис. до Хр. неолітичні³ племена в Україні не лише полювали на звірів, ловили рибу й збирали ягоди, але й орали землю та годували худобу. Долина Сіверського Дінця, так само як Наддесення та Волинь, була тоді найгустіше заселеним районом України. Вздовж Сіверського Дінця знайдено 25 неолітичних пам'яток з V–III тис. до Хр. [60, (т. 1, кн. 1), 50–53; 58, 9]. Сліди з доби неоліту виявлено коло північної межі Тельманівського району Донецької області на березі р. Кальміус [48, 28.V]. Ці неолітичні знахідки мають багато спільного з одночасними пам'ятками, відомими на території Полтавської, Чернігівської, Київської, Черкаської та Запорізької областей і на Волині. Їхня подібність дозволяє об'єднати всі неолітичні пам'ятки, знайдені на Україні, в одну Дніпро-Донецьку культуру з характерною гребінчато-накольчатогою керамікою [180, 69]. Носії Донецького варіанту Дніпро-Донецької культури, яка, на думку деяких археологів, остаточно оформилася в перехідному періоді від неоліту до бронзового віку чи інакше в мідному віці IV–III тис. до Хр.; залишили Маріупольський могильник, який був розташований на території сучасного заводу Азовсталь. Там у 1930 р. роз-

ЗМІСТ

<i>І. Дзюба «Історія Південно-Східної України» П.І. Лавріва</i>	3
Вступ	5
Первісне населення донецьких степів	7
Кіммерійці. Скіфи	11
Грецькі колонії. Боспорське царство	13
Сармати	14
Готи	17
Гунни	17
Анти	19
Авари	20
Булгари й хозари	20
Тмутороканське князівство	24
Печеніги	26
Торки (гузи)	27
Половці	28
Владими́ро-Суздальське князівство	31
Битва на Каялі	33
Татарська навала. Битва над Калкою	35
Бродники	36
Зруйнування Києва Батиєм	37
Велике Князівство Литовське	39
Золота орда. Кримське ханство	41
Ногаї	44
Запорізька Січ	45
Землі вольностей запорізьких козаків	50
Татарські сакми й козацькі сторожі	53
Донські козаки	57
Хмельниччина	61
Руїна	66
Заселення Слобідської України	69
Повстання Степана Разіна	72
Булавінське повстання	74
Заселення донецьких степів у другій половині XVII	
і на початку XVIII ст.	76
Перше зруйнування Січі	79
Нова Січ	82
Слов'яно-Сербія	90
Пугачовщина	95
Друге зруйнування Січі	96
Маріупольські греки	98
Закріпачення селян	103

ЗМІСТ

<i>І. Дзюба «Історія Південно-Східної України» П.І. Лавріва</i>	3
Вступ	5
Первісне населення донецьких степів	7
Кіммерійці. Скіфи	11
Грецькі колонії. Боспорське царство	13
Сармати	14
Готи	17
Гунни	17
Анти	19
Авари	20
Булгари й хозари	20
Тмутороканське князівство	24
Печеніги	26
Торки (гузи)	27
Половці	28
Владими́ро-Суздальське князівство	31
Битва на Каялі	33
Татарська навала. Битва над Калкою	35
Бродники	36
Зруйнування Києва Батиєм	37
Велике Князівство Литовське	39
Золота орда. Кримське ханство	41
Ногаї	44
Запорізька Січ	45
Землі вольностей запорізьких козаків	50
Татарські сакми й козацькі сторожі	53
Донські козаки	57
Хмельниччина	61
Руїна	66
Заселення Слобідської України	69
Повстання Степана Разіна	72
Булавінське повстання	74
Заселення донецьких степів у другій половині XVII	
і на початку XVIII ст.	76
Перше зруйнування Січі	79
Нова Січ	82
Слов'яно-Сербія	90
Пугачовщина	95
Друге зруйнування Січі	96
Маріупольські греки	98
Закріпачення селян	103

Адміністративні перетворення на території Донецького краю та його заселення в останній чверті XVIII і на початку XIX століть...	105
Азовське козацьке військо.....	109
Німецькі колонії на Приазов'ї.....	111
Розвиток кам'яновугільної, металургійної та інших галузей промисловості	115
Національний склад населення Донеччини на переломі XIX–XX ст....	119
Буремні роки воєн і революцій.....	124
Донецько-Криворізька Республіка	129
Махновщина й боротьба з Денікіним	134
Микола Скрипник і роки українізації	139
Сталініщина	145
Німецько-радянська війна та післявоєнна денационалізація неросійського населення на Донбасі.....	149
Економіка Донбасу під більшовицьким пануванням.....	159
«Ой горе тій чайці, чайці-небозі, що вивела діток своїх при битій дорозі»	164
Примітки	170
Таблиці	173
Використана література	183

Адміністративні перетворення на території Донецького краю та його заселення в останній чверті XVIII і на початку XIX століть...	105
Азовське козацьке військо.....	109
Німецькі колонії на Приазов'ї.....	111
Розвиток кам'яновугільної, металургійної та інших галузей промисловості	115
Національний склад населення Донеччини на переломі XIX–XX ст....	119
Буремні роки воєн і революцій.....	124
Донецько-Криворізька Республіка	129
Махновщина й боротьба з Денікіним	134
Микола Скрипник і роки українізації	139
Сталініщина	145
Німецько-радянська війна та післявоєнна денационалізація неросійського населення на Донбасі.....	149
Економіка Донбасу під більшовицьким пануванням.....	159
«Ой горе тій чайці, чайці-небозі, що вивела діток своїх при битій дорозі»	164
Примітки	170
Таблиці	173
Використана література	183
